

A MAKÓ-IGÁSI JÁRANDÓ I. LELŐHELY (M43 25. LH.) SZARMATA CSONTVÁZANYAGA

MARCSIK ANTÓNIA*

Absztrakt: A rövid tanulmányban egy Makó mellett feltárt, 16 sírból álló, a 2–3. századra keltezhető szarmata temető és egy gödörbe dobott csontváz általános embertani feldolgozására és az antropológiai anyag részletes leírására kerül sor.

Kulcsszavak: Kárpát-medence, embertani anyag, szarmata, Europid

BEVEZETÉS

Az Alföldön feltárt szarmata kori szériák embertani arculatának bemutatása egy összefoglaló munka keretében történt meg.¹ Ez a tanulmány tartalmazza a Madaras-Halmok 2–5. századi szarmata temető embertani anyagának vizsgálati eredményét, továbbá kisebb lelőhelyek anyagának feldolgozását, néhány régészeti közleményben megjelent embertani adatot, és – megemlítve – a nagyobb, általános következtetést levonó munkákat is. Ezen kívül további kisebb jellegű szériák feldolgozására és publikálására is sor került.²

Ezekről a lelőhelyekről származó csontvázanyag megtartása általában megegyezik a 3–4. századi szarmatákra jellemző, hiányos és töredékes megtartással. Kivételt képez a dusnoki telepen előkerült, a Nemesnádudvar-Papföldről (különösen a gödörbe dobott nő), a Solt-Csukáshátról és a Kiskunfélegyháza környékéről származó csontvázanyag. Feltehetőleg más csoporthoz (vagy etnikumhoz) tartozhattak, más környezeti hatás érthette őket, és/

vagy szokásaik eltérőek lehettek a 3–4. századi szarmatákétól. Az is elképzelhető azonban, hogy kronológiailag korábbi csoportot képviselnek.

Metrikus értékek alapján agykoponyájuk általában rövid (*brachykran*), arckoponyájuk hosszú (*leptoprosop*). Kisebb gyakoriságban előfordul a hosszú (*dolichokran*) koponya széles (*euryprosop*) arccal, valamint némely esetben a *dolichokrania* a feltűnően magas agykoponyával (*hypsikran*) és keskeny (*stenometop*) homlokrégióval. Termetük megegyezik az időszakban élt népességek termetátlagával. A metrikus és a formai elemzések eredménye alapján általában europidok, jelentős a pamíri típus (rövid agykoponya hosszú arckoponyával), és némely esetben a cromagnoid (crA) jellegtípus (hosszú agykoponya és széles arckoponya). Alaposabb morfológiai elemzés alapján rendkívül fontos az a tény, hogy a mongoloid típusal kapcsolatos variánsok is – néhány esetben – megfigyelhetők, azonban a rendkívül

* Szegedi Tudományegyetem TTIK Embertani Tanszék, H-6726 Szeged, Közép fasor 52. antonia.marcsik@gmail.com

¹ MARCSIK 2011a, 419–436.

² Balástya, Sópál-halom (MARCSIK 2010, 168–170); Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát és Kistelek M5 57. lelőhely (27/71.) (MARCSIK 2011a); Dusnok-Szűnyogosi dűlő, Kecskemét-Belsőnyír 52/c és 52/e lelőhelyek, Nemesnádudvar-Papföld, Solt-Csukáshát, Kiskunfélegyháza környéke (MARCSIK 2011b); Pócspetri, Tiszabura-Pusztataksony I. 3. lelőhely (HAJDU ET AL. 2012; HAJDU–MARCSIK 2012); Kiskunfélegyháza-Félegyházi tanyák (MOL 5. lh.), Kiskunfélegyháza-Csányi tanya (MOL 7. lh.), Kiskunfélegyháza (MOL 2. lh.) és Kiskunfélegyháza-Pajkos tanya (MOL 8. lh.) (MARCSIK 2013). A megjelent tanulmányokon kívül meg kell említenünk a Makó-Igási járandó M43 33. lelőhely szarmata sírjainak régészeti és antropológiai feldolgozását is egy szakdolgozat keretében (LIPTÁK 2013).

robustus (archaikus) koponyaforma (feltűnően hajlott homlok, *linea nuchae superior*/*inferior* „helyettesítő” *torus occipitalis*, erősen kiemelkedő *glabella*, *arcus superciliaris*, nagy abszolút méretek) ezen temetők anyagában nem figyelhetők meg.

Ezen szériákban a patológiás elváltozások nem mutatnak gyakoriságot.³ Fontossága miatt megemlíthetjük a kiskundorozsmai 296. sír egyénének kalcifikálódott *pleura* maradványát, amely feltehetőleg tuberkulotikus eredetű lehet. Általában megállapítható, hogy több esetben a *femurok*, *tibiák* elvékonyodtak⁴

és némely esetben meggörbültek. Ezek a jelenségek anyagcsere megbetegedéssel (táplálkozással) állhatnak összefüggésben. Bár nem tartozik a patológiás elváltozások közé, de jelentős a kiskundorozsmai 359. sír (nő, *maturus*) enyhén torzított koponyája, mivel növeli a szarmata kori torzított koponyák számát.⁵

Az M43-as autópálya építését megelőző feltárások során a 25. lelőhelyről a szarmata korra datálható csontvázak is előkerültek. E tanulmány célkitűzése ezen csontvázak bemutatása.⁶

ÁLTALÁNOS EMBERTANI FELDOLGOZÁS

Az M43 25. lelőhely szarmata időszakából 17 egyén töredékes megtartású csontváza került elő. Jobb megtartású koponyának mondható a 4. (291. snr), 5. (297. snr) és a 9. (400. snr), míg a vázcsontok közül az utóbbi két sír anyaga.

Módszerként felhasználtuk az elhalálzási életkor (életkorcsoport) becslésére a gyermekek és fiatalok esetében J. Schour és M. Massler, valamint M. Stloukal és H. Hanáková,⁷ a felnőtteknél Acsádi Gy. és Nemeskéri J., valamint M. Y. Isçan, S. Loth és R. Wright, továbbá R. S. Meindl és C. O. Lovejoy munkáit,⁸ a nemek meghatározásánál Acsádi Gy. és Nemeskéri J.⁹ összefoglaló tanulmányát.¹⁰ A koponyák és vázcsontok mérésénél és értékelésénél R. Martin

és K. Saller,¹¹ a termet megállapításánál T. Sjøvold,¹² a taxonómiai elemzésnél Lipták P.¹³ és a morfológiailag észlelhető patológiás elváltozások megállapításánál D. J. Ortner¹⁴ munkája volt az elsődleges.

Az elhalálzási életkor és a nem meghatározásának eredményét az 1. táblázat mutatja, amely alapján kitűnik, hogy a szériát elsősorban *adultus* és *maturus* korcsoportba tartozó nők alkotják,¹⁵ míg a 14. (530. snr) férfi és a 12. (507. snr) női sírból származó váz nemi hovatartozása kétséges. A gyermekek száma nagyon kevés, a 16. sír (304. snr) feltételesen tartozik az *infantia* I. korcsoportba. A gödörből származó egyén (411. obj.) elhalálzási életkora 12–13 évre tehető.

³ Meg kell azonban említenünk, hogy a csontok töredékes megtartása határt szabott a vizsgálatnak.

⁴ A *tibia* esetében kicsi a *transversalis* szélesség értéke a *sagittalis* átmérő rovására, a *femurnál* fordítva.

⁵ BERCZKI–MARCSIK 2006; HAJDU–BERNERT 2007.

⁶ Az egyének csontvázainak leírását lásd lejjebb!

⁷ SCHOUR–MASSER 1941; STLOUKAL–HANÁKOVÁ 1978.

⁸ ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970; ISÇAN ET AL. 1984; MEINDL–LOVEJOY 1985.

⁹ ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970.

¹⁰ Külön említést érdemel, hogy a sok módszer ellenére több esetben a csontvázak általános és egymáshoz viszonyított állapota alapján döntöttünk azok nemiségének és életkorának megállapításánál.

¹¹ MARTIN–SALLER 1957.

¹² SJØVOLD 1990.

¹³ LIPTÁK 1965.

¹⁴ ORTNER 2003.

¹⁵ Három csontváz esetében a nagyobb életkorcsoportokat sem lehetett megállapítani.

Nem	Életkor						
	<i>infantia I.</i>	<i>infantia II.</i>	<i>juvenis</i>	<i>adultus</i>	<i>maturus</i>	<i>senium</i>	<i>meghatlan</i>
Férfi					14		
Nő				2, 4, 5, 9, 10	1, 3, 7	6	12, 13
Meghatlan	16	11, 411	8				15

1. táblázat. Nemek és életkorcsoportok megoszlása

Table 1. Distribution of the age at death and sex

A metrikus értékeket a 2. és a 3. táblázatban foglaltuk össze. A néhány koponya és vázcsont értékei alapján az alábbi rövid összefoglalást adhatjuk a szériáról: Koponyájuk általában rövid (*brachykran* tendencia), kivétel a 1. és 3. sír vázainak hosszú (*dolichokran*), illetve magas (*hypsikran*) vagy közepesen magas (*orthokran*)

koponyája.¹⁶ A homlok területe közepesen széles (*metriokran*), kivétel a 2. sírban nyugvó keskeny (*stenometop*) homloka, az arckoponya változó (széles – *euryprosop* és keskeny – *leptoprosop*), a szemüreg nagy (*hypsikonch*), az orr régió inkább keskeny (*leptorrhin*). A termet értéke a nőkre vonatkozólag 153 és 156 cm közötti.

Méretszám (MARTIN)	Sírszám					
	1. (261. SNR)	2. (265. SNR)	3. (266. SNR)	4. (291. SNR)	5. (297. SNR)	9. (400. SNR)
1	(191)	(170)	193!	(175)	172	168
5	-	-	-	-	96	96
8	(140)	(145)	130!	140	139	132
9	-	94	87	95	93	89
17	-	-	-	-	134	126
40	-	-	-	-	92	88
45	-	-	-	-	(122)	126
46	-	-	-	(90)	90	92
47	-	-	-	(115)	111	105
48	-	-	-	75	69	65
51	-	-	40	38	39	37
52	-	-	35	28	34	32
54	-	-	25	28	25	24
55	-	-	47	52	49	48
62	-	-	-	41	44	40
63	-	-	-	37	35	36
65	-	125	-	-	115	-
66	-	98	85	-	94	-
69	-	28	28	33	30	30
70	53	62	52	60	55	-
71	30	26	30	36	30	-

2. táblázat. Metrikus értékek (koponya)

Table 2. Measurements of the skulls

¹⁶ A 3. (266. snr) koponya kitűnik az átlagos méretektől eltérő értékekkel: rendkívül hosszú, keskeny és magas (20. méret=115), feltehetőleg idegen etnikum lehet.

sírszám	humerus		radius		ulna		femur		tibia		fibula		termet
	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	
2. (265. SNR)								407					(156)
5. (297. SNR)	281		215	217	238		416	418	332				156
9. (400. SNR)	282	280	209	207	-	227	412	409	-	-	-	-	153

3. táblázat. Metrikus értékek (vázcsontok)

Table 3. Measurements of the postcranial bones

A morfológiai jellegek közül anatómiai variáció a *lambda* mérőpontnál fellépő „csúcs-csont” (*os apicis*), amely a 2. sírnál figyelhető meg, míg a *lambda* varratban jelentkező járulékos csontok (*ossa Wormiana*) három koponyán (3., 4. és 9. sír) észlelhetők. A *processus mastoideus* kettéosztottsága egy esetben (14. sír) figyelhető meg, a *trigonum mentale* fordított T alakja erősen kiemelkedő két esetben (3. és 14. sír).

Taxonómailag europidok (közelebről meghatározhatatlan europid az 1., meghatározhatatlan *brahcykran* a 2., pamíri a 4. és 5., gracilis mediterrán a 9. sír). Enyhe mongoloid jelleg figyelhető meg a 7. (*foramen infraorbitale* felett *exostosis*, lapát alakú metszők, félköríves lefutású kemény szájpád) és a 9. (sekély *fossa canina*) sír koponyáján.

Kóros elváltozások nem jellemzőek, csupán 5 esetben figyelhetünk meg súlyosabb elváltozásokat. Az 1. női koponya az *os parietale* és az *os frontale* területén (főleg a *tubera parietalia et frontalia* régióban) meglehetősen vastag, az *endocranialis* felszínén a *crista interna* mentén lencse nagyságú vagy annál kisebb kiemelkedések („*en plaque*”)

figyelhetők meg. Ezek a morfológiai elváltozások a HFI (*hyperostosis frontalis interna*) csonttani tüneteivel tartoznak. Ugyanilyen csonttünetekkel jellemezhető a 6. női koponya is azzal a különbséggel, hogy a *crista interna* mentén az új csont képződése jóval nagyobb. Minor fejlődési rendellenességek figyelhetők meg a 9. váz keresztcsontján és *lumbalis* csigolyáján (részleges *sacralisatio* +L5, valamint kétoldali *spondylolysis* az L4-en), valamint koponyáján, a *sutura sagittalis* mentén (közel a *lambda* ponthoz) trauma (ütés?) utáni gyulladás nyoma.

Fontosnak ítéltetők a 411. gödörbe dobott, 12–14 éves gyermek koponyáján lévő elváltozások. A koponya belső felszínén, a *sulcus sagittalis* mentén nagyon sok a „gödör” („*pit*”) képződmény. Fiatal életkora ellenére több a Pacchioni-féle benyomódás és megfigyelhető a *cribra orbitalia poroticus* típusa. Az első *molaris occlusios* felszínén *tuberculumok* és barázdák sokasága („*mulberry*” *molaris*), valamint a *buccalis* felszínén különálló gödrös képződmények (*zomanchypolasia*) észlelhető, melyek a gyermek kb. 5–6 éves korában alakultak ki.¹⁷

ÖSSZEFOGLALÁS

Összefoglalásként a következőket említhetjük. Anyagunk – 2–3 csontváz kivételével – rendkívül töredékes és hiányos. A széria demográfiai profilja deformált: a csontvázak felnőttekre

(női nemre és egy feltételes férfire), kisebb számban gyermekekre és egy fiatalkorúra oszlanak. A rendkívül kis esetszámra korlátozódó metrikus elemzés rövid és magas koponyát

¹⁷ A *zomanchypolasia* kialakulása különböző életkorokban történik (KERR 1988).

mutat, a két hosszú (*dolichokran*) koponya fel-tűnő. A hosszú koponya ritka a szarmata idő-szakban, általában az europid csoporton belül a rövid vagy közepes méretű (*brachykran–metriokran*) koponyájú pamíri rasszkom-pens a domináló hosszúkás arckoponyával és magasabb termettel. Ebben az anyagban az úgynevezett *archeomorph* típus – az utóbbi időkben publikált szériákhoz hasonlóan – hiányzik, amely a szarmata időszakban, kisebb gyakoriságban, de megfigyelhető.¹⁸ Taxonó-miai kép alapján a 4. és az 5. sír csontváza tel-jesen hasonló, mindkettő pamíri típusú.

Patológiai szempontból az 1. és a 6. sírból való koponyán lévő elváltozás (*endocranialis* felszínen) a *hyperostosis frontalis interna*, amely anyagcsere/hormonális megbetegedésre vezethető vissza. Ez a megbetegedés elsősor-ban a nőket érinti érett/idősebb felnőtt kor-ban. Általában történeti embertani anyagban kisebb gyakoriságban szerepel.¹⁹ A gödörben eltemetett gyermek (411.) első *molaris* foga súlyos *zomanchypoplasiát* mutat, durva, sza-bálytalan bemélyedések, kiemelkedések for-májában („mulberry” *molaris*). A jelenség

kialakul kongenitális szifiliszben, *rachitis-ben* és egyéb fertőző megbetegedésekben. Anyagunkban a kongenitális szifilisz további megjelenési formája a *Hutchinson’s incisivus* hiányzik, és hiányzik a *rachitis* csontokra vonatkozó morfológiai jellegegyüttes is (gör-bült *tibiák*, *femurok*, *quadrát* koponya).²⁰ Ese-tünkben feltételezhető etiológiai faktorként egy magas, hosszantartó lázzal járó fertőző megbetegedés (vagy egyéb megbetegedés).²¹ Történeti anyagban – irodalmi adatok alap-ján – ennek a súlyos *zomanchypoplasiának* a megjelenése rendkívül ritka.²²

A röviden bemutatott anyag nagy általá-nosságban megegyezik a dél-alföldi 3–4. szá-zadi temetők csontvázanyagával, elsősorban a Balástya, a Szeged és a Kiskundorozsma környékiekkel.²³

A szarmatákkal foglalkozó eddigi ember-tani munkák, megjelent tanulmányok sok szempont szerint történet jelentős feldolgo-zások. Tény azonban, hogy a szarmata idő-szak csontvázai nagy többségükben töredékes megtartásúak, így a legkisebb esetszámú fel-dolgozás is jelentőséggel bír.

A CSONTVÁZAK LEÍRÁSA

1. sír (261. snr): nő, *maturus* (40–50) nagyon töredékes megtartású koponyája és vázcsontjai; sex jelző: -1.4 (*mandibula* jellegei -1, *glabella* +1); *obliteráció*: III–IV (fogak nagyrésze *ante*, illetve *post mortem* hiány a *mandibulában* I1-től); metrikus értékek: agykoponya hosszú (*dolichokran*); morfológiai jellegek: nyakszirt lekerekített (*curvoccipital*), homlok egyenes lefutású. Taxon: europid. Patológia: HFI (*hyperostosis frontalis interna – en plaque*), vastagabb koponyafal a *tubera parietalia* és a *frontalia* területeken.

2. sír (265. snr): nő, *adultus* (35–39) jó/közepes meg-tartású koponyája és vázcsontjai; sex jelző: -2 (11 jelleg alapján); *obliteráció*: I–II, fogkopás enyhe; a koponya rövid (*brachykran/hyperbrachykran*), homlok keskeny (*stenometop*); anatómiai variáció: *os apicis*; morfológiai

jellegek: nyakszirt lekerekített (*curvoccipital*), hom-lok egyenes lefutású. Termet: 156 cm. Taxon: euro-pid (*brachykran*). Fogstátusz: *post mortem* hiány 13, 21–23, 26, 41–48, 31–32, 38, *ante mortem* hiány 18, 28, *caries*: 36 (*profunda*).

3. sír (266. snr): nő, *maturus* (50–59) közepes meg-tartású koponyája és nagyon töredékes vázcsont-jai; sex jelző: -1.7 1 (1 jelleg alapján), *trigonum mentale* +2(!); *obliteráció*: IV, fogkopás közepes/erős; agykopo-nya nagyon hosszú (*hyperdolichokran*), keskeny (eu-eu: 130), magas (*hypsikran*), szemüreg nagy (*hypsikonch*), orr régió széles (*chamaerrhin*); anatómiai variáció: *ossa Wormiana*; morfológiai jellegek: nyakszirt lekerekí-tett (*curvoccipital*), *apertura piriformis anthropin*, *fossa canina* sekély, *alveolaris prognathia* mérsékelt, homlok

¹⁸ Madaras-Halmok, valamint a tanulmányban ismertetett (publikált) szarmata kori szériák (MARCSIK 2011).

¹⁹ HAJDU ET AL. 2009.

²⁰ ORTNER 2003, 289–297, 393–398.

²¹ MARCSIK–KOC SIS 1992; MARCSIK–KOC SIS 2002.

²² MARCSIK–KOC SIS 2002.

²³ Ld. 2–3. j.

egyenes. Fogstátusz: *post mortem* hiány: 12–13, 22–23, 44–45, 34–35–36, *ante mortem* hiány: 17–18, 27–28, 48, 37–38.

4. sír (291. snr): nő, *adultus* (35–39) közepes megtartású koponyája és vázcsontjai; néhány jelleg *feminin*, a *facies malaris*, az *angulus mandibulae* és a *caput mandibulae masculin*; a *clavicula extremitas sternalis* felszíne alapján 35–39 éves; agykoponya rövid (*brachykran*), homlok közepes (*metriometop*), szemüreg alacsony (*chamaekonch*), orr régió széles (*chamaerrhin*); anatómiai variáció: *ossa Wormiana* (*multiplex*), nyakszirt lekerekített (*curvoccipital*), *apertura piriformis anthropin*, *alveolaris prognathia* nincs. Taxon: europid (pamíri-x). Patológia: *cribra orbitalia* (*poroticus*). Fogstátusz: *post mortem* hiány: 14, 21–22, 33–34, 44–45.

5. sír (297. snr): nő, *adultus* (25–35) jó megtartású koponyája és vázcsontjai; sex jelző: -2 (19 jelleg alapján); *obliteráció*: I, *facies symphysialis*: III, abrázió nincs; agykoponya rövid (*brachykran*), magas (*hypsikran*), homlok közepes (*metriometop*), arckoponya hosszú (*leptoprosop-lepten*), szemüreg nagy (*hypsikonch*), orr régió széles (*chamaerrhin*); nyakszirti régió lekerekített (*curvoccipital*), *apertura piriformis anthropin*, *fossa canina* sekély, *alveolaris prognathia* kifejezett, homlok egyenes. Termete: 156 cm. Taxon: europid (pamíri-x). Fogstátusz: *post mortem* hiány 11–12, 22, 41.

6. sír (312. snr): nő, *senium* (60–x) koponya (*os frontale*, *os parietale* db) és vázcsontok (2 *femur*, 2 *tibia corpusának corticalis* állománya); *obliteráció* V; *femuron* a *linea aspera* nagyon erőteljes és kettős lefutású. Fogstátusz: *post mortem* hiány valamennyi fog. Patológia: *os frontale* belső felszínén HFI (*hyperostosis frontalis interna* 0151 – kifejezett).

7. sír (340. snr): nő, *maturus* (50–59) koponyacsontok (*maxilla*, *os zygomaticum*, *os temporale* darabjai) és vázmaradványok; arckoponya széles (*euryprosop*), *alveolaris prognathia* mérsékelt. Fogstátusz: *post mortem* hiány 41–48, 31–38. Taxon: europid? (+mongoloid jellegek: *foramen infaorbitale* felett „nyelv” alakú *exostosis*, ívelt szájpad az *incisivusok* területén, lapát alakú metszők, kitöltött *fossa canina*). Patológia: dsp (degeneratív *spondylitis* a *lumbalis* csigolyákon – közepes fokú).

8. sír (362. snr): *juvenis* (20–22) koponyacsontok, vázmaradványok; M3 csontban. Fogstátusz: *post mortem* hiány: 11–18, 21–28, 31–38, 41, 42, 43.

9. sír (400. snr): nő, *adultus* (25–30) jó megtartású koponyája (*mandibulából* mindkét oldali *ramus* felső része hiányzik) és vázcsontjai; sex jelző: -2 (16 jelleg alapján); *obliteráció*: I–II, *facies symphysialis*: III, abrázió: enyhe (M3 csontban); agykoponya közepesen hosszú (*mesokran*), magas (*hypsikran*), homlok

közepes (*metriometop*), arckoponya széles/közepes (*euryprosop/mesen*), szemüreg nagy (*hypsikonch*), orr régió közepes (*mesorrhin*); *ossa Wormiana*, nyakszirti régió lekerekített (*curvoccipital*), *apertura piriformis anthropin*, *fossa canina* sekély, *alveolaris prognathia* nincs, homlok egyenes. Termete: 153 cm. Taxon: europid (gracilis mediterrán-x). Patológia: L5 részleges *sacralisatio*, L4 kétoldali *spondylosis*; *sutura coronalis* mentén (közel a *sutura lambdoidea* találkozásához) gyulladás, érbevágódás nyoma (trauma, ütés utáni elváltozás). Fogstátusz: minden fog (M3 csontban).

10. sír (491. snr): nő, *adultus* (30–35) koponya és hosszú csontok darabjai (koponyából bal *os temporale*, 2 *os zygomaticum*, *os frontale*, *os occipitale*, *mandibula* darab, *humerus*, *radius*, *ulna*, *femur*, *tibia* darab *corticalis* állományok). Fogstátusz: *post mortem* hiány: 32–33, 37–38, 42–43, 47–48.

11. sír (492. snr): gyermek (*infantia* II. 10–12) koponya és vázcsontok darabjai (*os frontale*, *os parietale*, *os temporale*, *mandibula* darab, bordák, csigolya maradványok, 2 *femur*, *tibia*, *humerus*, *ulna*, *radius* darab); *synchondrosis sphenoccipitalis* nyitott, M2, PM2 csontban.

12. sír (507. snr): nő?, *adultus* (35–39) koponya és vázmaradványok, + 33, 36–38.

13. sír (519. snr): nő, felnőtt (23–x) koponyacsontok maradványai (*os temporale*, bal *ramus mandibulae*, bal *os zygomaticum*, *os occipitale* alapi része, *maxilla* darab); *basis ossis occipitalis* vízszintes mély, hosszanti barázdák. Fogstátusz: *ante mortem* hiány 36–38, *post mortem* hiány: 11–18, 21–28, 31–35, 41–48.

14. sír (530. snr): férfi?, *maturus* (40–50) koponyacsontok és vázcsontok maradványai és néhány fog; sex jelző: +2 (*trigonum mentale* erőteljes, fordított T-alak kifejezett); *obliteráció*: IV–III, fogkopás közepes; kettős *processus mastoideus*, *mandibula* belső felszínén M1–M3 alatti területen hosszanti *linea* kiemelkedés; hosszú csontok maradványai magas termetre utalnak. Taxon: europid (?).

15. sír (299. snr): felnőtt (23–x) borda maradványok.

16. sír (304. snr): gyermek (*infantia* I?), egy *femur* (?) középső része (csak *corticalis* állomány).

411. obj. (gödör): gyermek (*infantia* II. 12–14) hiányos, de jó megtartású koponya és vázcsontjai (*humerus* = 219, *radius* = 172, *femur* = 325, *tibia* = 258). Patológia: „gödör” („pit”) képződmények a koponya *endocranialis* felszínén a *sulcus sagittalis* mentén, *cribra orbitalia* (*poroticus*), sok Pacchioniféle *granulum*; M1 (alsó–felső) *occlusio* felszínén *zomanchyoplasia* („mulberry” típus) *buccalis* „pit” képződménnyel, a *zomanchyoplasia* 5–6 éves korban alakulhatott ki). Fogstátusz: *post mortem* hiány 15, 11, 21, 22, 24, 45–35 (M3 csontban).

IRODALOM

- ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970: Acsádi, Gy. – Nemeskéri, J.: *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest 1970.
- BERECZKI–MARCSIK 2006: Bereczki, Zs. – Marcsik, A.: Artificial cranial deformation in Hungary. In: *Artificial deformation of human head in Eurasian past*. Ed.: M. Mednikova. OPUS Moskva 5 (2006) 96–114.
- ÉRY 1998: Éry, K.: Length of limb bones and stature in ancient populations in the Carpathian Basin. *Humanbiologia Budapestinensis* 26 (1998) 11–88.
- İŞCAN ET AL. 1984: İşcan, M. Y. – Loth, S. – Wright, R.: Age estimation from the rib by phase analysis: White Males. *Journal of Forensic Sciences* 29 (1984) 1094–1104.
- HAJDU–BERNERT 2007: Hajdu T. – Bernert Zs.: Embertani adatok a Tisza-vidék szarmata és gepida korához (Anthropological data to Sarmatian and Gepid age of the Tisza region). *Tisicum* 16 (2007) 327–344.
- HAJDU–MARCSIK 2012: Hajdu T. – Marcsik A.: Késő szarmata/hunkori gödör ember-tani leleteinek vizsgálata Tiszabura-Pusztataskony I. 3. lelőhelyről. In: *Hadak Útján XX. A Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30.* Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 61–70.
- HAJDU ET AL. 2009: Hajdu, T. – Fóthi, E. – Bernert, Zs. – Molnár, E. – Lovász, G. – Kövári, I. – Köhler, K. – Marcsik, A.: Appearance of hyperostosis frontalis interna in some osteoarchaeological series from Hungary. *Homo* 60:3 (2009) 185–205. <https://doi.org/10.1016/j.jchb.2008.07.004>
- HAJDU ET AL. 2012: Hajdu T. – Balassa T. – Pap I.: A Pócspetri határában feltárt római császárkori szarmata sírok embertani leletei. In: *Ante viam stratam. A Magyar Nemzeti Múzeum megelőző feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán.* Szerk.: Szabó Á. – Masek Zs. Budapest 2012, 395–406.
- KERR 1988: Kerr, N. W.: Childhood health of two Scottish Mediaeval populations as revealed by enamel (hypoplastic) defects. *Journal of Paleopathology* 2:1 (1988) 23–32.
- LIPTÁK 2013: Lipták G.: A Makó-Igási járandó M43/33. lelőhely szarmata sírjainak régészeti és antropológiai elemzése. Szakdolgozat. Szeged 2013.
- LIPTÁK 1965: Lipták, P.: On the taxonomic method in paleoanthropology (Historical Anthropology). *Acta Biologica* 11 (1965) 169–183.
- MARCSIK 2010: Marcsik A.: A Balástya, Sós-pálhalom mellett feltárt szarmata sírok humán csontvázanyagának rövid ismertetése. Appendix Balogh Cs – Heipl M.: Szarmata temetőrészlet Balástya, Sós-pálhalom mellett. Új adatok a Dél-Alföld árokkeretes szarmata temetőihez és a rendellenes temetkezéseihez (Sarmatisches Gräberfeldteilstück bei Balástya, Sós-pálhalom. Neue Ergebnisse zu sarmatischen, von einem Graben umgebenem Gräberfeldern, und zu irregulären Bestattungen der südlichen Tiefebene). In: *Pusztaszer-től Algyőig. Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázvezeték nyomvonalának Csongrád megyei szakaszán.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica 2 (2010) 168–170.
- MARCSIK 2011: Marcsik A.: Szarmaták az Alföldön. Újabb adatok a szarmata időszak embertani arculatához (Madaras-Halmok). In: Köhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2011, 419–436.
- MARCSIK 2011a: Marcsik A.: Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát és Kistelek M5 57. (27/71.) lelőhelyen feltárt humán csontvázanyag. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 493–504.

- MARCSIK 2011b: Marcsik A.: „Millió fehér csont meséli...”. Történeti embertani elemzések. *Múzeumőr* IX:1 (2011) 21–23.
- MARCSIK 2013: Marcsik A.: Kiskunfélegyháza környéki szarmata lelőhelyek humán csontvázszeranyagának rövid jellemzése. *Cumania* 26 (2013) 81–84.
- MARCSIK–KOCISIS 1992: Marcsik, A. – Kocsis, S. G.: Occurrence of enamel hypoplasia in prehistoric and historic skeletal samples (Hungary). *Journal of Paleopathology – Monographic Publications* 2 (1992) 219–229.
- MARCSIK–KOCISIS 2002: Marcsik A. – Kocsis S. G.: Fogak alaki anomáliái a 8. századból (Balmazújváros-Hortobágy-Árkus). *Anthropologiai Közlemények* 43 (2002) 39–46.
- MARTIN–SALLER 1957: Martin, R. – Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie*. Stuttgart 1957.
- MEIND–LOVEJOY 1985: Meindl, R. S. – Lovejoy, C. O.: Ectocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the Lateral-anterior Sutures. *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985) 57–66.
- ORTNER 2003: Ortner, D. J.: *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Amsterdam–Tokyo 2003.
- SJØVOLD 1990: Sjøvold, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Journal of Human Evolution* 5 (1990) 431–447.
<https://doi.org/10.1007/BF02435593>
- SCHOUR–MASSLER 1941: Schour, J. – Massler, M. 1941: The Development of the Human Dentition. *Journal of American Dental Association* 28 (1941) 1153–1160.
- STLOUKAL–HANAKOVÁ 1978: Stloukal, M. – Hanáková, H.: Die Länge der Längsknochen altslawischer Bevölkerungen. Unter besonderer Berücksichtigung von Waschumsfragen. *Homo* 29 (1978) 53–69.

SARMATIAN SKELETAL MATERIAL AT MAKÓ-IGÁSI JÁRANDÓ (M43 SITE 25)

At the Makó-Igási járandó (site no. 25 on the M43 highway), 16 specimens were excavated (and one from the pit-grave) by Csilla Balogh, archaeologist at the Móra Ferenc Museum, Szeged. The material has been dated to the Sarmatian Period. The skeletons have been identified as European types by general anthropological investigation, however, two specimens show Mongolian characteristics too. The material contributes to the Sarmatian period in the Great Hungarian Plain and shows similarity to the 2nd–3rd centuries.